

КХАСРАВІ ОМІД ЗЕРАР,
аспірант кафедри
адміністративного права
економіко-правового факультету
(Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова)

УДК 342.951:351.88](477)

ХАРАКТЕРИСТИКА ВНУТРІШНІХ ПЕРЕМІЩЕНЬ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

У даній науковій статті здійснено періодизацію внутрішніх переміщень населення в 19 столітті. Виділено Післявоєнний період та Період індустріалізації. Здійснено характеристику кожного історичного періоду.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, переселенець, міграція, внутрішнє переміщення, мігрант.

В данній науковій статті здійснено періодизацію внутрішніх переміщень населення в 19 столітті. Виділено Післявоєнний період та період індустріалізації. Здійснено характеристику кожного історичного періоду.

Ключевые слова: внутренне перемещенное лицо, переселенец, миграция, внутреннее перемещение, мигрант.

In this scientific article the periods of internal population movements in the 19th century. Distinguished post-war period and the period of industrialization. Done description of each historical period.

Key words: internally displaced persons, migrant, migration, internal displacement, worker.

Вступ. Наприкінці ХІХ ст. внаслідок аграрного перенаселення, що зумовлювало безземелля селян, важке соціальне становище, посилюється міграція населення із західноукраїнських земель спочатку у країни південної та західної Європи, а потім – в Америку. Хвиля цієї міграції спочатку захопила Закарпаття, Галичину, а потім і Буковину, Волинь та ін., вона була така сильна, що привела до зменшення українців в Австро-Угорщині на 800 тис. осіб (12.5% від всіх українців краю). На початку ХХ ст. тільки до США емігрувало 350 тис. осіб, Канади – понад 100 тис. осіб, Південної Америки – понад 30 тис. осіб.

Така масова еміграція населення із території всієї частини України вплинула значною мірою на природний приріст населення не тільки у роки цієї міграції, але й у подальшому майбутньому (бо виїхали переважно молоді люди, здатні до відтворення). Хоча місця вибулих українців нерідко займали поляки, що переселялися на «східні кресли», їх кількість не була такою великою, як вибулих українців, і не могла їх перекрити, але така імміграція посилювала польський елемент в етнічному складі населення.

Розкриття сутності, ознак, особливостей і видів міграційних процесів були предметом дослідження І.К. Василенка, І.О. Гарної, О.В. Кузьменко, Ю.І. Римаренко, М.Д. Романюка, Н.П. Тиндик, С.Б. Чехович, Т.Н. Юдиної та інших.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити періодизацію внутрішніх переміщень населення України в 19 столітті.

Результати дослідження. Після Першої світової війни та встановлення радянської влади на більшій частині України посилюються міграції населення з політичних мотивів.

Вийжджають з УРСР політичні та військові діячі УНР, багато представників української науки та культури та ін. Із входженням УРСР до складу СРСР у ній посилюються примусові міграції. Це, передусім, т. з. «куркулі» – заможні селяни, яких понад 1 млн. осіб було вивезено в процесі колективізації за межі України – на освоєння сибірських і північноросійських просторів. Туди само було заслано також багато українських інтелігентів, яких було звинувачено сталінським режимом у шкідництві, контрреволюційній діяльності, шпигунстві та ще всіляких неіснуючих гріхах (тільки за 1934–1937 рр. ув'язнено 465 тис. осіб).

Даний історичний період внутрішніх переміщень населення характеризується посиленням міграції населення з політичних мотивів, здійсненням репресій проти т. з. «куркулів» та патріотично настроєного населення, здебільшого західної частини України.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. усталилися межі української етнічної території як ареалу суцільного розселення українців, середовища його життєдіяльності. Причому впродовж двох попередніх століть розширення етнічної території відбувалося природним шляхом освоєння незаселених територій (головно у південному і східному напрямках), звуження – значною мірою під впливом суб'єктивного соціально-державного втручання у демогеографічні взаємини (переважно на західному пограниччі). Отже, на початок XX ст. українська етнічна територія охоплювала великі простори: від Сяну до Передкавказзя, від Полісся до Гірського Криму, займаючи значну площу Полісся, Лісостепу і Степу і обмежуючись з півдня Чорним і Азовським морями. Її розміри становили близько 747 тис. км², а з урахуванням змішаних регіонів – понад 900 тис. км². Питання конфігурації, розмірів і меж української етнічної території добре висвітлено в етногеографічній літературі. Визначення суцільного українського етнічного ареалу здійснювали переважно на основі мажоритарного принципу, тобто виділяли території, насамперед у сільській місцевості, на яких українці становили в нові і новітні часи абсолютну (понад 50%) або відносну більшість (менше 50%, але більше ніж частка інших етносів).

За часом освоєння українська етнічна територія включала як давньоосвоєний ареал, прабатьківщину етносу (Полісся, західний Лісостеп, центральне Подніпров'я), так і новоосвоєні землі Причорномор'я і Приазов'я, що, проте, в ранньоісторичні часи так чи інакше були пов'язані з життєдіяльністю українського етносу [2, с. 59].

На поч. XIX ст. було прийнято низку нормативно-правових актів, які в тій чи іншій мірі обмежували право населення на вільне місце проживання та пересування. Так, наприклад, Декретом ВЦВК і РНК РРФСР «Про уведення трудових книжок в містах Москві та Петрограді» від 25 червня 1919 року для громадян РРФСР, починаючи з 16-річного віку, запроваджується обов'язкова видача трудових книжок, які свідчили про участь їх власника у виробничій діяльності і посвідчували особу в межах Росії [1]. Трудова книжка фактично була першим радянським паспортом; до неї в обов'язковому порядку вносилися відомості про прописку. При видачі трудової книжки старі паспорти та інші види свідоцтв відбиралися.

Законом від 24 січня 1922 року всім громадянам Російської Федерації надавалося право вільної міграції всією територією РРФСР. Право вільного пересування і поселення було також підтверджено у ст. 5 Цивільного кодексу РРФСР. Декретом ВЦВК і РНК «Про посвідчення особи» від 20 липня 1923 року запроваджувалася легітимацийна система [2, с. 12]. Ст. 1 зазначеного Декрету забороняла вимагати від громадян РРФСР обов'язкового пред'явлення паспортів та інших видів на проживання, які перешкоджали їхньому праву пересуватися і оселятися на території РРФСР. Трудові книжки скасовувалися. Громадяни у разі необхідності могли отримати посвідчення особи, однак це було їх правом, а не обов'язком. Ніхто не міг примусити громадянина отримати це посвідчення.

З 27 грудня 1932 року, коли Голова ЦВК СРСР М. Калінін, Голова РНК СРСР В. Молотов і Секретар ЦВК СРСР А. Єнукідзе підписали Постанову ЦВК та РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи в Союзі РСР і обов'язкової прописки паспортів» [3], у Радянському Союзі почала діяти паспортна система, яка передбачала запровадження інституту прописки. Серед проголошених цією Постановою цілей було поліпшення системи реєстрації жителів міст та очищення населених пунктів від осіб, не зайнятих суспіль-

но-корисною працею, зокрема від куркулів, злочинців та інших антисоціальних елементів. 31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК УСРР [4].

Всі громадяни Союзу РСР віком від 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на транспорті, в радгоспах та на новобудовах, відповідно до зазначеної Постанови повинні були мати паспорт. У паспорті обов'язково зазначалося, зокрема, місце проживання та місце праці, проходження обов'язкової військової служби та перелік документів, на підставі яких видано паспорт.

Селяни не входили до переліку власників паспортів. Таким чином, вони залишалися без паспортів; поїхати до міста і там проживати без паспорта вони не могли. Порухення цього правила мало наслідком штраф до 100 карбованців і видалення за розпорядженням органів міліції; повторне порушення каралося кримінальною відповідальністю. Так, ст. 192а Кримінального кодексу, прийнята 1 липня 1934 року, передбачала два роки позбавлення волі. Згодом, з прийняттям нових кримінальних кодексів у 1959–1962 рр. у різних республіках Радянського Союзу, міра покарання за порушення паспортного режиму змінюється: тепер воно карається позбавленням волі на строк до одного року, або виправними роботами на той самий строк, або штрафом до 100 крб. При цьому необхідним стало не менш як триразове порушення паспортних правил (перший і другий раз воно каралося адміністративним штрафом – відповідно до 10 крб. і до 50 крб.). Такий стан обмеження свободи пересування закріплював рабський характер їх праці.

Пункт 2 зазначеної Постанови запроваджував єдину паспортну систему на всій території Союзу РСР протягом 1933 року з обов'язковою пропискою.

Паспортну систему почали вводити з Москви, Ленінграду, Харкова, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостоку і протягом 1933 року поширили на всю територію СРСР.

Спочатку мова йшла про прописку власне паспортів. Підтвердженням цього є не лише назва зазначеної Постанови, а й інші акти, зокрема Постанова РНК СРСР «Про прописку паспортів колгоспників-відхідників, які наймаються на роботу на підприємства без договорів з госпорганами» від 19 вересня 1934 року, пункт 21 Положення про паспорти, затвердженого Постановою Уряду СРСР у 1940 році, відповідно до якого «всі громадяни ... повинні прописати паспорт у 24 години за умови прибуття на нове місце проживання» [5].

14 січня 1933 року Постановою РНК СРСР було затверджено «Інструкцію про видачу паспортів» [6], яка мала не тільки загальний розділ, а й таємний, де йшлося про те, кому забороняється видавати паспорт, кого не можна прописувати у режимних місцевостях. Остання заборона стосувалася незайнятих суспільно-корисною працею, розкуркулених, утікачів із села, тих, хто часто змінював місце роботи, а також членів їхніх сімей. Режимними містами були, зокрема, Київ, Одеса, Севастополь, Дніпропетровськ, Москва, Харків, Мінськ. Сюди було віднесено багато інших великих міст, а також міста і села в межах стокілометрової прикордонної смуги на заході СРСР. Відмовляли у прописці і тоді, коли не було обов'язкової санітарної норми площі (у Москві – 4-6 м², у гуртожитках – 9 м²).

З Другою світовою війною пов'язана масова евакуація людей із міст у східні регіони СРСР, насильницьке вивезення молоді із окупованих регіонів на роботу в Німеччину, масове переміщення людей з одних регіонів в інші. Із своїх поселень були вивезені німці, татари та ін.

Отже, даний історичний проміжок часу в історії внутрішніх переміщень можна назвати *Воєнним періодом*, який характеризується посиленням міграції населення з політичних мотивів; репресіями проти т. з. «куркулів» та патріотично настроєного населення західної частини України; розшаруванням прав різних верств населення щодо отримання паспорту, який давав право на вільне пересування.

У післявоєнний період Україна стала регіоном масової імміграції. Сюди стікалось населення із різних регіонів СРСР. Воно осідало найбільше у східних і південних частинах держави, в містах. Спеціалісти з різних галузей господарства, що жили в східних областях України, направлялись на роботу в західні області, а люди із західних областей – у східні та південні частини України. Внаслідок договорів радянського і польського урядів відбулося

переселення українського населення з Польщі в Україну (понад 400 тис. осіб). Це суттєво не позначилося на чисельності населення даної території, але вплинуло на його етнічний склад (на збільшення частки корінної нації). На протилежну спрямованість цього процесу вплинуло масове переселення росіян у Крим на місце виселених кримських татар.

Голод 1946–1947 рр. привів до того, що тисячі людей, здебільшого із центральних та східних областей України, в пошуках їжі масово залишали домівки та направлялися в західні українські області чи до інших республік СРСР.

У 40–50 рр., для здійснення радянізації західних областей України, вони активно заселялися жителями східних областей і навіть інших регіонів СРСР. Лише до сільських шкіл Львівської, Чернівецької та Івано-Франківської областей було направлено майже 44 тис. вчителів, близько 20 тис. кваліфікованих робітників, інженерів, службовців правоохоронних органів, військових тощо.

Водночас радянізація західноукраїнських земель супроводжувалась масовими репресіями щодо мирного населення, яке у своїй масі не сприймало комуністичний режим. Упродовж 1944–1952 рр. звідси до східних районів СРСР було депортовано понад 500 тис. українців. Жертвами насильницьких переселень здебільшого були селяни, представники інтелігенції, священики.

Таким чином, у *Післявоєнний період* Україна стала регіоном масових внутрішніх та зовнішніх переміщень. На територію України стікалось населення із різних регіонів СРСР. Воно посідало найбільше у східних і південних частинах держави, в містах. Відбуваються масові насильницькі переселення, об'єктами яких здебільшого були селяни, представники інтелігенції, священики.

З початку 60-х років ХХ ст. Україна знову стає державою значної еміграції молоді. Внаслідок організованих наборів молодь їде на величезні промислові новобудови Радянського Союзу, на освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану. Цей процес трошки сповільнився в 70–90-і роки, але продовжувався аж до здобуття Україною незалежності.

Переважає більшість міграцій на цей час – соціально-економічні, якщо не рахувати виїзду за кордон людей, які переслідувались владою, та євреїв. У даний історичний період посилюються міграції людей у напрямі село-місто, що було зумовлено швидкою індустріалізацією держави. За рахунок таких міграцій різко зростала як чисельність, так і частка міського населення (за 1939–1979 рр. – на 16,9 млн. осіб, із 33,5 до 61,2%), водночас у 70–90-ті роки в Україні міське населення становило 68,0% від загальної кількості. Внаслідок міграції у 1960-х – 1980-х рр. сільське населення України скорочувалося на 150–250 тис. щорічно.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Підтвердження положень про паспортну систему в СРСР» № 677 від 28 серпня 1974 року [7] затверджено нове Положення про паспортну систему в СРСР, згідно з яким внутрішній паспорт став основним документом посвідчення особи на всій території Союзу РСР для всіх радянських громадян у віці від 16 років, а дозвіл на проживання – прописка (постійна або тимчасова) – давався вже для власників паспортів. Вказівки на вимоги до громадян стосовно останнього містяться також у Постанові Ради Міністрів СРСР «Деякі правила прописки громадян» від 28 серпня 1974 року № 678 [8, с. 23]. Повна паспортизація почалася 1 січня 1976 року і закінчилась 31 грудня 1981 року. Зокрема, за шість років у сільській місцевості було видано 50 млн. паспортів.

Згідно із законодавством про прописку громадяни СРСР зобов'язані були прописуватися (реєструватися) за місцем проживання. Заснована на цьому загальному правилі система прописки (реєстрації): 1) покладає на громадян обов'язок отримати дозвіл органів внутрішніх справ на проживання в даній місцевості і 2) забезпечує реєстрацію пересування і проживання громадян, у тому числі дійсного місця їх постійного або тимчасового проживання. Тим самим передбачається тотальний адміністративний контроль за пересуванням громадян усередині країни та встановлюється відповідальність за невиконання відповідних положень. Можливість отримання громадянином такого дозволу у вигляді прописки (реєстрації) залежить від наявності різного роду умов і віддається на розсуд адміністративних органів, що здійснюють прописку.

Найбільші темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найменші – для західної та північної частини України. Характерною особливістю таких міграцій було не тільки переміщення людей із сільської місцевості в міста свого регіону (області), а й їх міграції в міста інших частин України (із сіл північної і західної частин – у Придніпров'я і із сіл різних регіонів – у Донбас, до столиці). Із поглибленням загальної економічної кризи в Україні ці процеси поступово сповільнюються, а в останні роки подекуди набувають протилежного спрямування. За 1995–1996 рр. за рахунок позитивного міграційного сальдо чисельність сільського населення збільшилась на 142 тис. осіб.

Якщо йдеться про внутрішні переміщення в УРСР, то населення далі пересувається із сіл до міст (за 1959–1969 рр. населення сіл зменшилося на 5,9%, міст – зросло на 34,1%, відсоток міського населення збільшився з 45,6% до 54,5% у 1970 р. і до 59,0% у 1974 р.) та з перенаселених і слабо індустріалізованих областей на півночі і заході України і з Лісостепу (за винятком Київщини і Харківщини) на південь, головно в Крим (дійсний приріст становив 316% природного) і Дніпропетровський промисловий район (дійсний приріст становив 199% природного), менше – в західний Степ (дійсний приріст становив 145% природного) і Донецький басейн (дійсний приріст становив 111% природного), який тепер не притягає населення через застій у вугільній промисловості.

Таким чином, у даний період, *період індустріалізації*, посилюються міграції людей у напрямі село-місто, що було зумовлено швидкою індустріалізацією держави. Відбуваються не тільки переміщення людей із сільської місцевості у міста свого регіону (області), а й їх міграції в міста інших частин України.

В Україні в 90-х роках показник урбанізації становить 68,0%. Найвищий відсоток міського населення в Україні – у Донецькій (90,0%), Дніпропетровській (84,0%), Луганській (87,0%) та Харківській (79,0%) областях. Найнижчий – у Чернівецькій, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (41–43%). Міське населення більш зосереджене у промислових районах Донбасу й Придніпров'я. Західні регіони України недостатньо урбанізовані.

Загалом Київ акумулює 15,9% від кількості мешканців України, які проживають поза межами регіону народження (це втричі більше від частки Києва в загальній чисельності населення країни). До цього контингенту входять також особи, які народилися в населених пунктах Київської області, що ввійшли до складу міста Києва (за даними перепису 1,1% киян народилися за межами Києва, але жодного разу не змінювали місце проживання). Серед киян, народжених за межами Києва, 24,0% становлять уродженці Київської області і ще 28,0% – уродженці областей, які межують з Київською. У той же час уродженці столиці становлять 2,5% населення Київщини. Результати перепису підтверджують той факт, що найбільш інтенсивні міграційні зв'язки існують між сусідніми регіонами: в кожному регіоні серед контингентів осіб, народжених в інших регіонах країни, найчисельнішими є групи уродженців прилеглих регіонів. Зокрема, 3,1% населення Київщини – вихідці з Житомирської, а 2,3% – з Чернігівської області, в Запорізькій області 2,4% населення походить з Дніпропетровщини, 1,8% – з Донеччини і 1,6% – з Херсонщини.

Так, за часів СРСР, коли адміністративними, а то й відверто насильницькими методами держава конструювала систему розселення та господарського освоєння територій, чисельність та структуру їх населення, організовані переселення все одно поступалися за обсягом самодіяльним. За оцінками фахівців, їх частка в міграціях була найбільшою в 1940-ві роки, коли становила 40%, а в 1970–1980-ті рр. зменшилася до 15%. Крім того, як обмеження мобільності (відсутність паспортів у селян, неможливість прописки в великих містах), так і організовані переміщення далеко не завжди були успішними. Наприклад, за даними обстеження, що було проведено в 1968–1972 рр., у сільськогосподарських підприємствах півдня України, куди масово спрямовували селян з інших регіонів республіки, а також з Росії, з місць вселення невдовзі виїхали 16,7% переселенців. Більше того, з районів СРСР, куди державою відправлялися сотні тисяч людей (Північ та Схід), відбувався виїзд не лише нещодавніх переселенців, а й корінного населення, міграційне сальдо тут здебільшого було від'ємним. Наприклад, у 1959–1969 рр. від'ємне міграційне сальдо Сибіру сягнуло 600 тис.

Особливим чинником, що впливав на рівень внутрішнього переміщення населення, був стан екології та навколишнього природного середовища. Так, наприклад, унаслідок Чорнобильської катастрофи (1986 р.) радіоактивним пилом було забруднено близько 54,6 тис. кв. кілометрів території України. Станом на 1 лютого 2002 р. чисельність постраждалих від Чорнобильської катастрофи склало 3368814 осіб. Усього протягом 1986–1996 рр. із зони відчуження було евакуйовано 164 тис. людей.

Висновок. Таким чином, у 19 ст. розвиток внутрішніх переміщень населення слід поділити наступним чином: *Післявоєнний період* – Україна стала регіоном масових внутрішніх та зовнішніх переміщень. На територію України стікалось населення з різних регіонів СРСР. Воно посідало найбільше в східних і південних частинах держави, в містах. Відбуваються масові насильницькі переселення, об'єктами яких здебільшого були селяни, представники інтелігенції, священики. *Період індустріалізації* – посилюються міграції людей у напрямі село-місто, що було зумовлено швидкою індустріалізацією держави; відбуваються не тільки переміщення людей із сільської місцевості в міста свого регіону (області), а й їх міграції в міста інших частин України.

Список використаних джерел:

1. Собрание Узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1918. – № 73. – Ст. 792.
2. Рыбальченко Р.К. Паспортная система в СССР / Р.К. Рыбальченко. – К., 1974. – 225 с.
3. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1932. – № 84. – Ст. 516.
4. Збірник законів та розпоряджень Уряду України. – 1933. – № 1. – Ст. 5.
5. Собрание Постановлений и Распоряжений Правительства СССР. – 1940. – № 24. – Ст. 591.
6. Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. – 1933. – № 3. – Ст. 2.
7. Собрание Постановлений и Распоряжений Правительства СССР. – 1940. – № 24. – Ст. 109.
8. Чехович С. До проблеми конституційно-правового забезпечення свободи пересування та системи прописки в Україні / С. Чехович // Проблеми міграції. – 1999. – № 3. – С. 22–29.

